

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
CATEDRA DE ISTORIE MODERNĂ**

REZUMATUL LUCRĂRII DE DOCTORAT

**ATITUDINEA ÎN FAȚA MORȚII LA CALVINII DIN
TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA**

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

Prof. Univ. Dr : TOADER NICOARĂ

DOCTORAND :

HORVATH LEONARD ARTUR

CLUJ-NAPOCA

Cuvinte cheie

Atitudine, moarte, testamente, calvinii, reformații, maghiarii, necrolog, epitafuri.

În lucrarea de față mi-am propus să abordez o temă din perspectiva istoriei mentalităților colective, la maghiarii de religie calvină (reformată), din spațiul multicultural și atât de divers al Transilvaniei din secolul al XIX-lea. Dacă ar fi să mă exprim, argumentând „de ce o incursiune în acest spațiu al atitudinilor și trăirilor față de moarte?”, aş spune mai bine că a fost o mare provocare legată de această temă macabră, care are un anumit con de umbră din punct de vedere al studiului istoriei. Pentru mine a fost o temă inedită de studiu, la care în mod normal orice tânăr cu puțină pasiune și fascinație pentru istorie ar trebui să răspundă, indiferent cât de macabră și de enigmatică este studierea trăirilor în fața morții. Răspunsul legat de ceea ce a fost și este și astăzi moartea, rămâne o mare enigmă, dar prin studierea fenomenului putem să înțelegem și să percepem cum a luptat omenirea de-a lungul veacurilor ca să o învingă. Moartea este cel mai sigur lucru, problema se pune „când ne întâlnim cu ea și în ce condiții ?”

Atitudinea față de moarte la calvinii din Transilvania este o temă nouă, care nu a beneficiat de un studiu temeinic, până în prezent, din partea istoricilor de mentalități colective, mai exact din partea celor care abordează tematica thanatologiei.

“Cum se raportau calvinii din trecut la moarte ?”, este întrebarea căreia am încercat să-i găsim variante plauzibile de răspuns, punând față-n față câteva tipuri de discurs: *religios*, *oficial* și *ritual*, indiferent că acestea sunt de natură laică sau ecleziastică. Fiecare dintre ele conține o doză de schematism datorată rigorilor „genului”, dar și ampretei creatorului și a mentalității epocii sale. Trei sunt „instanțele” care guvernează, mai mult sau mai puțin evident, constituirea discursului: *biserica*, având un întreg arsenal de precepte, interdicții și recomandări; *artistul*, influențat frecvent de mediul în care s-a format și de modelele pe care le urmează, și *receptorul mesajelor* – poporul care ascultă predica și participă la ritualurile funerare.

Pe lângă instrumentele folosite, mai este cazul de a aminti munca de cercetare a documentelor regăsite în lucrarea de față, care au trebuit să fie traduse din limba maghiară în limba română și după aceea să fie prelucrate în atelierul istoricului. Este interesant de analizat și ambivalența modului contemporan de raportare la imaginea Morții, continuu *memento* al fragilității individului și al sfârșitului egalizator. Percepția actuală asupra sfârșitului, fiind diferită de cea care a marcat gândirea oamenilor din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a veacului următor, a dat naștere unor reacții și comportamente, care au provocat fie deteriorarea parțială a unui număr de reprezentări, fie dispariția lor.

Secolul al XIX-lea, altfel spus al păturilor de mijloc ale societății, este hotărâtor pentru înnoirea discursului și schimbarea mentalităților referitoare la multe aspecte existențiale. În rândul acestora, percepția morții ocupă un loc privilegiat, căci fiecare epocă încearcă să-i dea o altă dimensiune, să o integreze în codul propriu de gândire. Ființă muritoare, omul nu poate ocoli întâlnirea cu sfârșitul, de aceea încearcă, prin diferite mijloace, să se pregătească pentru acest moment al morții. Distanța dintre viață și moarte nu era resimțită, nu exista noțiunea negativității absolute, a unei rupturi în fața abisului uitării. Nici angoasa existențială nu era cunoscută sau cel puțin nu figura în stereotipurile morții. În schimb, nu se credea într-o supraviețuire văzută ca simplă continuare a vieții pământești. Moartea era o trecere, așa cum afirmă și filosoful Jenkelevitch: „*Decedatul alunecă într-o lume, care nu diferă de cea pământească decât prin slăbiciunea exponențială a ei*”. Într-o lume supusă schimbării, atitudinea tradițională față de moarte apare ca un dig al inerției și continuității. Vechea atitudine, în versiunea căreia moartea era totodată apropiată, familiară, minimalizată și lipsită de sentimentalism, este diametral opusă concepției actuale, unde aceasta inspiră prea multă groază ca să i se mai pomenească numele. Cercetările recente dedicate comportamentelor și atitudinii în fața morții au demonstrat că în lumea europeană moartea a fost privită în două registre diferite: cel al familiarității și resemnării, ce încorporează moartea în ordinea naturii, o aștepta, o accepta și se pregătea pentru a o întâmpina: „*la mort approveise*”, din părerea lui Ph. Aries, iar pe cel de-al doilea l-am putea denumi ca obsesia morții.

Spaima ajunge la paroxism, iar membrii colectivității ajung la convingerea că se află în afara situației de a se proteja în mod colectiv împotriva pericolului ce le amenință existența. Legătura de solidaritate care-l unea pe individ la un moment dat, cu un alt individ, s-a rupt definitiv, iar fiecare nu mai avea altceva de făcut decât să încerce să se salveze prin fugă din fața morții, prin diverse metode. Mediile urbane, aglomerări eterogene marcate de credințe și

superstiții, erau traversate de panici de proporții, adevărate momente de nebunie colectivă, trăită sub imperiul fricii de „năprasnica moarte”. Orașele prezentau imaginea pustiirii, a spaimei și a exasperării. Mediul impregnat de superstiții naște sub imperiul fricii, viziuni stranii, apariții fantastice. Oboseala și gradul înalt de încordare a psihicului dau naștere unor viziuni apocaliptice, care prin contagiune mentală cuprind instantaneu întreaga colectivitate, ce acționează doar mânată de instinctul de conservare. În cadrul comunităților rurale, unde solidaritatea este mai puternică, iar individul este integrat mai ușor în colectivitate, fricile sunt atenuate. Cu toate acestea, satele ofereau o imagine cutremurătoare.

“Atitudinea în fața morții la calvinii din Transilvania în secolul al XIX-lea” nu este o lucrare de cercetare istorică de tip pozitivistă, prin studierea evenimentului politic, economic sau social, ea este o lucrare, așa cum am mai afirmat, de istorie, a sentimentelor și trăirilor umane, de tipul noii istorii.

În cadrul acestei lucrări sunt folosite drept documente de investigare și cercetare istorică: predicile și cântecele religioase, testamente, corespondență, necroloage, documente legislative, epitafuri și reprezentări profane de pe pietrele tombale din cimitire. La o scurtă privire, concluzia care se poate extrage este că, istoria mentalităților nu este una care tratează istoria tradițională. Această nouă istorie își propune să trateze și să analizeze evenimente, manifestări, atitudini și trăiri din viața privată a omului, într-un veac atât de disputat, cum a fost cel de-al XIX-lea, fie ele mici evenimente, precum moartea unei rude apropiate, căsătoria sau un eveniment ce nu depășește mediul familial sau cel al comunității locale, fie mari evenimente din istorie cum sunt schimbările de regim, felul în care ele au influențat viața omului și cum s-a raportat el, și cei apropiați lui, la aceste manifestări.

Capitolul I. CONTEXTUL ISTORIOGRAFIC AL MORȚII ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

O dată cu căderea comunismului în anul 1989 a fost eliminat factorului de decizie și influență politică în gestionarea scrierii istoriei și a curentelor istoriografice. Acest fapt a avut drept urmare deschiderea și tratarea de către istoriografia românească a unor teme noi în abordarea istoriei care au fost mai puțin cercetate până atunci, cum ar fi istoria mentalităților

colective și a imaginarului social, în cadrul căreia un culoar important este cel reprezentat de istoria atitudinilor în fața morții, prin reconsiderarea unor izvoare istorice, ca de exemplu testamente sau matricolele parohiale de stare civilă (botezați, cununați, decedați), care „rămân cea mai bună și aproape unică sursă de documentare pentru istoria celor umili. Aceste registre sunt o sursă pentru istoria demografică, dar, și mai mult, sunt o sursă pentru o istorie globală”.¹

Desigur că există precedente ce pledează pentru o istorie a morții în spațiul românesc, deși Andrei Pippidi o consideră o temă interesantă, dar fără viitor la noi. În continuarea demersului meu, mă voi opri asupra incursiunilor românești asupra problematicii morții. Majoritatea studiilor românești de thanatologie istorică, etnografică sau psihanalitică au fost publicate după 1990, în condițiile eliminării cenzurii comuniste asupra investigării problematicii spiritualității. Marius Rotar observa o dublă dezvoltare a produselor istoriografice românești centrate pe tematica morții: extinderea orizontală (analizele asupra morții caută să se exprime pe teme și motive specifice: problematica testamentului, a sinuciderii, a cadavrului, a imaginarului morții, etc.) și extinderea verticală (se constată pe lângă predominanța cercetărilor efectuate până mai recent asupra sfârșitului secolului al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea și ascensiunea cercetării înspre secolul al XX-lea).²

Amintim astfel sinteza lui Simeon Florea Marian, *Înmormântarea la români* (București, 1905), lucrarea lui Nicolae Iorga, *Mormintele domnilor noștri* (Craiova, 1921), cartea semnată de Ioana Andreescu și Michaela Bacou, *Mourir à l'ombre des Charpates* (Paris, 1984), capitolul consistent dedicat istoriei morții și atitudinilor în fața acestei constante a istoriei umanității în lucrarea istoricului Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc* (București, 1990) care analizează discursul oficial al Bisericii și evenimentele funerare înregistrate în sursele epocii. Alături de acest discurs al Bisericii este identificată o retorică mortuară, elaborată de autorii de testamente sau de inscripții sepulcrale. Nu există însă o deosebire esențială între imaginea impusă de Biserică și cea atestată la nivel popular.³ Pentru aceeași perioadă a secolelor XVII-XVIII, atitudinile românești în fața morții sunt surprinse în două studii publicate în *Revista română de istorie*: Andrei Pippidi, *Vision de la Mort et de l'Au-Delà dans les anciennes sources roumaines*, Violeta Barbu, *Sic moriemar:*

¹ Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, București, Meridiane, 1989, vol. I, p. 215

² Marius Rotar, *Moartea în Transilvania secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Accent, 2006, p. 138

³ Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, Meridiane, 1990, p. 141

Discourse upon Death in Walachia during the Ancien Regime. Aplicând modelul de investigație francez, Andrei Pippidi trece în revistă categoriile de surse care pot fi folosite pentru o reconstituire a istoriei morții în spațiul culturii românești ortodoxe caracterizată prin respectul pentru tradiție și rezistența la schimbare: testamente, cronici, literatura populară, iconografie, relatările călătorilor străini.⁴ Articolul Violetei Barbu surprinde pătrunderea retoricii funerare baroce, vizibilă la nivelul inscripției funerare, refăcând discursul asupra morții în Valahia secolelor XVII-XVIII.⁵

Istoricul clujean Toader Nicoară conturează o imagine complexă a percepției morții în societatea transilvăneană premodernă și oferă repere metodologice și restitutive în lucrările: *Clio în orizontul mileniului trei. Explorări în istoriografia contemporană* (Cluj-Napoca, 2002) și *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective* (Cluj-Napoca, 1997) în care accentul cade pe mecanismele manifestării morții creștine la nivelul discursului popular. Autorul arată că pentru societatea românească tradițională din Transilvania și Banat moartea se află în centrul vieții, fiind puternic trăită din perspectiva viziunii creștine asupra lumii.

La fel ca și în istoriografia franceză, și în spațiul istoriografic autohton se poate observa că, în majoritatea lor, încercările istoriografice postdecembriste care abordează tematica aflată în discuție se axează pe oferirea de date despre rata mortalității, sezonabilitatea și distribuția pe grupe de vârstă, mortalitatea infantilă. În ultima perioadă însă au început să fie abordate și alte problematice ce țin mai mult de o istorie a atitudinilor, reprezentărilor și comportamentelor legate de moarte, precum: analiza diverselor tipuri de discurs asupra morții (religios, juridic, medical, publicistic, literar), problema sinuciderii, analiza epitafurilor funerare și a predicilor la înmormântare, decriptarea atitudinilor în fața morții prin lectura unor testamente. Aceste problematice ar trebui dezvoltate și îmbogățite cu noi perspective și surse, în special testamentele mi se pare că ar putea fi exploatate mai mult. De asemenea, mi se pare utilă o prezentare din perspectivă comparativă a unor zone geografice diferite, precum și o mai largă extindere temporală spre zilele mai apropiate de noi. Ar fi interesant de abordat apoi problema atitudinilor în fața morții la soldații care au luptat în primul război mondial, folosind ca surse scrisori trimise de aceștia de pe front.

⁴ Andrei Pippidi, „Vision de la mort et de l'au – dèla dans les anciennes sources roumaines”, *Revue Roumaine d'Histoire*, XXXIII, 1-2, 1994, p. 91-92

⁵ Mihaela Grancea (coord.), *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI-XX*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2005, p. 11-12

Parcurgând istoriografia românească dedicată lui Thanatos, am încercat să pledez prin rândurile de față pentru o istorie a atitudinilor în fața morții în spațiul românesc, cu o aplecare mai mare spre spațiul ardelean, unde și sursele istorice sunt mult mai generose, descoperind noi probleme, metode, unghiuri de abordare, pentru că „moartea este o temă imensă – sau poate părea astfel. Dar, în fond, lucrul acesta e destul de simplu, înțelegă bine, moartea este adevărul vieții: ne poate învăța ceea ce este esențial și autentic filosofic”.

Capitolul II. REFORMA RELIGIOASĂ ȘI TRANSILVANIA

Reforma Religioasă a fost o mișcare apărută în secolul XVI de a reforma Biserica Catolică din Europa Occidentală. Reforma a fost începută de Martin Luther, prin publicarea protestului intitulat: *Cele 95 de teze despre practica indulgențelor*. La sfârșitul lunii octombrie 1517, el le-a afișat pe ușa Bisericii Castelului din Wittenberg, folosită în mod obișnuit ca afișier pentru comunitatea universitară. În același an le-a trimis diferitelor autorități religioase ale timpului. Reforma a avut ca final divizarea, dar și întemeierea unor noi curente religioase. Cele mai importante patru religii care au izvorât direct din reformă sunt cea luterană, cea reformată-calvinistă, cea anabaptistă și cea anglicană. În plus, Reforma Protestantă a dus la o Reformă în sânul Bisericii Catolice, printr-o varietate de noi mișcări spirituale, reforme ale comunităților religioase, înființarea de seminarii, clarificarea teologiei catolice, dar și schimbări structurale în instituția Bisericii. Reforma Protestantă din secolul al XVI – lea constituie unul dintre cele mai mari evenimente din istoria universală, în special din istoria Bisericii Romano – Catolice. Ea este un proces multilateral, la care au contribuit cauze religioase, morale, politice, sociale, economice, culturale și naționale, iar consecințele lor se simt până în zilele noastre. În acest capitol este prezentată cum a evoluat Reforma în Transilvania.

Capitolul III. BAZELE RELIGIEI CALVINE

Protestantismul nutrește nobila aspirație de a reveni la formele primare ale creștinismului. Principiile fundamentale ale protestantismului îl deosebesc atât de catolicism, cât și de ortodocsism.

Pentru toți reformații, sursa principală a învățaturii creștine o reprezintă Sfânta Scriptură. În interpretarea acesteia, Jean Calvin⁶ îl citează mereu pe Ioan Gură de Aur, reprezentând pentru el teologul cel mai de seamă, a cărui învățătură o urmează în mare măsură și o propovăduiește, despre care Calvin scrie că este “*cea mai mare și mai vrednică autoritate din toată antichitatea.*”⁷

Teologia lui Jean Calvin este una Cristo-centrată, prin faptul că, credinciosul prin intermediul Sfintei Scripturi îl întâlnește pe Isus Cristos, se unește cu acesta și trăiește cu El. Adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu are loc numai prin unirea cu Cristos.

Din punct de vedere doctrinar, protestantismul se concentrează în cele patru principii ale Reformei: *Sola Scriptura* în care Biblia este unicul izvor autentic al revelației divine, *Sola Fide* unde mântuirea se câștigă numai în urma credinței, *Sola Grația* în care nu meritele omului, ci numai harul divin îl salvează pe om în veșnicie, *Solus Christus* unde numai Cristos

⁶ **Jean Calvin** (n. 10 iulie 1509, Noyon — d. 27 mai 1564, Geneva) a fost un reformator religios francez. Alături de Martin Luther, a fost unul din inițiatorii Reformei protestante, în opoziție cu anumite dogme și rituri ale Bisericii Catolice. Calvin a dezvoltat o doctrină - Calvinismul - relativ diferită de aceea a lui Luther, în special în ceea ce privește practicarea cultului, considerată o radicalizare a lutheranismului. În 1532 devine doctor în drept la Universitatea din Orléans. Prima sa lucrare publicată a fost un comentariu al lucrării filozofului roman Seneca *De clementia*. Adoptă curând principiile Reformei, pe care, începând din 1532, începe să le propage la Paris. Amenințat cu închisoarea, se refugiază la Nérac, sub protecția Margaretei de Navarra, favorabilă protestantismului. În 1534, în urma persecuțiilor suferite de protestanții francezi, numiți și hughenoti, este nevoit să părăsească Franța. După peregrinări în Basel, Ferrara și din nou la Paris, în 1536, convins fiind de reformatorul Guillaume Farel, Calvin se stabilește definitiv la Geneva, unde este numit profesor de teologie și moare în 1564.

⁷ Jean Calvin, *op cit*, vol. II, p 29. Învățătura religiei creștine (Institutio Christianae Religionis) este cea mai influentă lucrare de teologie protestantă a lui Jean Calvin. Prima ediție latină a apărut în 1536, cu o prefață adresată regelui Francisc I al Franței, scrisă în favoarea protestanților francezi (hughenoții), care sufereau persecuții. Cel mai adesea, referirile la *Învățătura* lui Calvin au de-a face cu ediția latină din 1559, semnificativ extinsă și revizuită față de edițiile anterioare. Cartea este referința istorică primară pentru sistemul de doctrină adoptat de Bisericile Reformate, în mod obișnuit numit și calvinism. Primul capitol al *Învățăturii* este probabil cel mai cunoscut, în el Calvin prezentând planul de bază al cărții. Două teme generale urmează a fi examinate: Creatorul și creaturile. Mai presus de orice, cartea se ocupă de cunoașterea lui Dumnezeu Creatorul, dar "deoarece în crearea omului perfecțiunile divine sunt cel mai bine înfățișate", se examinează și ceea ce se poate cunoaște despre omenire. La urma urmei, ceea ce preocupă o carte de teologie este cunoașterea de către omenire a lui Dumnezeu și a ceea ce el cere de la creaturile sale. În primul capitol, aceste două probleme sunt considerate laolaltă, pentru a arăta ce are Dumnezeu de-a face cu omenirea dar și, în special, cum e cunoașterea lui Dumnezeu legată de cunoașterea umană. Pentru a continua explicarea relației dintre Dumnezeu și om, Calvin adoptă o structură tradițională de educație creștină folosită în creștinismul occidental, aranjând materialul potrivit planului Crezului apostolic. Mai întâi cunoașterea lui Dumnezeu e privită sub aspectul cunoașterii Tatălui, creatorul, păstrătorul și susținătorul. Apoi se urmărește cum Fiul îl revelează pe Tatăl, așa cum numai Dumnezeu îl poate revela pe Dumnezeu. Și, în final, a treia secțiune a *Învățăturii* descrie lucrarea Duhului Sfânt, care l-a ridicat pe Cristos din morți, și care purcede de la Tatăl și de la Fiul pentru a aduce în unire Biserica prin credința în Isus Cristos, cu Dumnezeu, pentru totdeauna.

este mijlocitorul dintre Dumnezeu și oameni. Pentru Calvin soluția relațiilor dintre credință și trăire, dintre îndreptățire și sfințire se află în unirea lui Cristos cu credinciosul și a credinciosului cu Cristos. Pentru viața spirituală a creștinului nimic nu este mai important ca această doctrină. Prin credință, credinciosul este unit cu Isus Cristos într-o unire spirituală. Calvin a plecat de la ideea izbăvirii prin credință, dar i-a răsturnat termenii, afirmând că Dumnezeu nu i-a ales pe oameni pentru că aceștia au crezut, ci pentru ca oamenii să creadă. Pe când Luther spunea „*crede și te vei mântui*”, Calvin susținea că darul grației nu depinde de credința omului, ci de voința nepătrunsă a lui Dumnezeu, care trimite harul său unora și îl refuză altora, argumentând în felul următor : „*Fiindcă așa vrea el. Din eternitate, el predestinează pe unii la viață, pe alții la osândă de veci. Nu spunei că e injust, fiindcă suprema injustiție e voința lui Dumnezeu.*” Unii istorici au considerat că toată doctrina calvinismului se află în această formulare. La Jean Calvin, doctrina predestinării e formula dogmatică a suveranității lui Dumnezeu, iar consecințele acesteia sunt mult mai radicale decât cele ale Bisericii catolice sau ale luteranismului. Altfel spus, calvinismul a secularizat noțiunea mântuirii, rupând legătura dintre faptele din viața pământească și răsplata din viața de dincolo de mormânt.

Capitolul IV. ÎNTREBĂRI ASUPRA REALITĂȚII VIEȚII DE DUPĂ MOARTE

Întrebări precum de ce trebuie să existe moarte, cum se manifestă, și dacă aceasta se vede sau se simte au fost idei la care omul dintotdeauna a încercat să le caute răspunsuri, indiferent de religie sau cultură. Dar realitatea morții este prezentă mai mult decât ar fi la o primă privire și apare încă înainte de moartea efectivă. Ea este înscrisă în însăși procesul evoluției viului de aici, de pe Pământ. Aceasta înseamnă că ființa umană există încă înainte de a fi prezentă pe Pământ. Faptul respectiv indică de la început că ea va continua să evolueze și după pierderea învelișului material. De altfel, intuiția poate să ne reveleze această convingere într-o existență care domină din plin scurtele etape ale vieții terestre, fără să diminueze valoarea efectului de înălțare pe care acestea îl au de fiecare dată asupra spiritului uman. Moartea părții pămâtenă este însă foarte banală, întrucât ea nu face decât să confirme unul din aspectele mecanismului viului, care este condus prin legi precise.

De fapt, la ce ar putea servi o viață terestră din care nu am putea păstra nimic prin moarte? Această întrebare simplă este de natură să facă să fie sfărâmate barierele ignoranței și ale

fricii. Ea incită să ne întrebăm asupra sensului vieții și a locului omului în cadrul minunatei Creații materiale. Este puțin probabil ca în cursul vieții sale, fiecare ființă omenească să nu se găsească confruntată cel puțin o dată cu această întrebare crucială: „Cine sunt eu cu adevărat ?” Boala, suferința și moartea sunt de fapt, adeseori, mijloace salvatoare pentru trezirea conștiinței spirituale. Diversele alte teorii asupra vieții nu mai conving pe nimeni. Multă lume se agață totuși de acestea, în iluzia de a scăpa de necesitatea inevitabilă a înfruntării cu curaj, într-o bună zi, a propriei ignoranțe în acest domeniu, atunci când însăși știința are dificultăți în statuarea unei definiții a morții.⁸

Capitolul V. MOARTEA ȘI DISCURSUL TESTAMENTAR CALVIN AL MORȚII LA MAGHIARII TRANSILVĂNENI ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

În epoca modernă, moartea, în ciuda continuității aparente a temelor, riturilor și credințelor, se îndepărtează de lumea lucrurilor și obiceiurilor cele mai familiare. În religie, ea semnifică acum, mai mult decât în evul mediu, pierderea lumii și imaginea neantului. În familie, chiar când subzistă credința în supraviețuire, moartea devine un element care provoacă o separare, o despărțire de celălalt, de ființa iubită. Moartea devine astfel una dramatică, o dată cu era barocă ce impune dramatismul și fastul. În secolul XIX, moartea pare prezentă peste tot: convoaie de înmormântare, vizite în cimitire, apare cultul morților, cultul amintirilor și cultul eroilor; astfel, omul secolului XIX a eroizat moartea⁹.

Testamentul este un document închis într-un plic, legat cu sfoară sau panglică, cerat și sigilat. Acesta păstrează de altfel ultima dorință a celui trecut în lumea morții. În limba maghiară cuvântul testament (*Vegrendelet*) mai poate fi tradus și ca *ultima dorință*.

Testamentul constituie un tip de sursă utilizat și valorificat eficient în aproape toate subdomeniile istoriografiei, genealogie, antropologie istorică, istoria mentalităților, dar și în cercetările de istoria dreptului. Valoarea sa conferă o subiectivitate deosebită, care se îmbină în egală măsură cu o sinceritate neobișnuită, lucru care se datorează faptului că omul, confruntându-se cu moartea, își împărtășește gândurile despre viață și moarte, clarifică și rezolvă problemele sufletești și cele pământești, enumeră și împarte proprietățile, comunică ultimele învățături membrilor familiei¹⁰.

În Transilvania testamentul a apărut pentru prima dată la sași, iar prin aculturație a fost preluat de maghiari, unde în secolul XIX a avut un ascendent foarte mare, fiind un fenomen la modă în înalta

⁸ Louis Vincent Thomas, *Mort et pouvoir*, Paris, 1999, p 193-200.

⁹ Toader Nicoară, *Istoria Mentalităților Colective și imaginar social*, Cluj Napoca, 1996, p 55.

¹⁰ Ildiko Horn, *Testamente maghiare din Transilvania premodernă*, în “CAF”, III, 2004, 1-2, p. 107.

societate, dar și datorită creșterii numărului de știutori de carte. Acest fenomen poate fi interpretat ca o preocupare față de problema salvării și de asumare a unei responsabilități individuale în relația cu salvarea sufletului și cu Judecata de Apoi¹¹.

Testamentul, din punct de vedere juridic, aparține Codului civil și al familiei. Acest document trebuie să întrunească unele condiții generale pentru a fi considerat autentic: să fie un act *unilateral*, care să exprime voința testatorului, să fie un act *solemn*, care să fie în concordanță cu legea, este un act *mortis causa*, care produce efecte după moartea testatorului, un act *esențialmente revocabil*, testatorul fiind în drept ca până la moartea sa să poată reveni oricând și sub orice formă asupra dispozițiilor prevăzute într-un testament al său anterior „*Dar datorită faptului că în lume toate s-au schimbat (era în 1848) am fost nevoit să-mi schimb și eu testamentele dinainte pe care toate le-am ars...continuare va mai fi dacă mai trăiesc.*”¹²

Pretutindenii în Europa testatorii justificau întocmirea testamentelor prin aceleași argumente. Omul este muritor, dar ceasul morții nu ne este cunoscut, de aceea soarta bunurilor primite de la Dumnezeu trebuie clarificate din timp, astfel cei care rămân după noi să le poată împărți în pace. Cu toate acestea, partea hotărâtoare a testamentelor se redacta în imediata apropiere a morții, în cazul unei boli grave sau în timp de război, ciumă sau holeră. Începând cu secolul XVII, o dată cu apariția curentului baroc în Transilvania, se accentuează tendința ca oamenii aflați în puterea vârstei să-și întocmească testamentele, căci în pragul morții aceștia vor trebui să se ocupe de cele sufletești și nu de problemele pământești.

Unul dintre cele mai importante elemente, pe lângă multe altele, care poate să confirme autenticitatea unui testament, este reprezentat de martorii care trebuie să îndeplinească mai multe criterii pentru a oferi încredere, dar în același timp există și elemente de excludere care sunt asemănătoare cu cele de eliminare a credibilității testatorului. Nu poate fi martor cel care nu are împlinită vârsta de 18 ani, surdo-muții, cei cu probleme psihice, persoanele care fac dovadă de declarații mincinoase sub jurământ, sau care au furat, tâlhărit ori au fost complice la acțiuni de genul acesta, dar și cei cărora prin testament le revin anumite foloase.

Diferența de sex nu este o problemă pentru a deveni martor. Astfel, femeia poate fi martor credibil la redactarea unui testament, din punct de vedere legislativ nu există nici o îngrădire în acest fel.

¹¹T. Nicoară, *op cit*, p. 44.

¹² D.J.A.N.Cluj, Fondul familial Bethlen de Criș, nr. inv. 871, *Testamentul lui Lajos Bethlen*.

Codul Penal Maghiar din 1879, referitor la martori și la mărturii mincinoase, prevede în funcție de gravitatea faptei următoarele: *“Pentru mărturia mincinoasă soldată cu condamnarea la moarte a acuzatului, martorul se pedepsește cu temniță grea de la 10 la 15 ani, iar pentru mărturie mincinoasă la o afacere civilă se pedepsește cu reclusiunea până la 5 ani, dar și cu amendă până la 80 000 coroane”*.¹³ Sunt scutiți de la aceste fapte, conform aceluiași Cod Penal, persoanele în stare de inconștiență și care fac dovada medicală a acestui fapt, precum și surdo-muții, care nu vor putea fi pedepsiți pentru crimă. Calitatea de martor este una foarte importantă și ocupă un loc important în scrierea testamentelor în societatea transilvană.

Din punct de vedere al concluziilor, testamentul este un act solemn, cu multiple reverberații, care trebuie să îmbrace în mod obligatoriu una dintre formele prevăzute de legea XVI din 1876. Astfel, orice fel de cercetare a testamentelor de la sfârșitul secolului al XIX-lea trebuie să aibă drept referință această lege. Cercetarea trebuie să fie realizată de sus în jos, mai exact de la principiile legislative impuse de stat, care, din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, își fac simțită prezența din ce în ce mai puternic în viața privată, în detrimentul bisericii.

Statul, ca for legiuitoare, are acest drept, dar și datoria morală, de a reglementa situația testamentelor care încep să capete o dimensiune mai largă, și în cadrul maselor, prin școlarizarea acestora de către stat. În schimb, la nivelul elitelor nobiliare și burgheze situația este mult mai clară, redactarea testamentului este în majoritatea cazurilor o chestiune firească și normală, iar din punct de vedere al tipului de testament, cel mai des întâlnit este cel privat.

Capitolul VI. SCRISOAREA CA MIJLOC DE EXPRIMARE A SENTIMENTELOR FAȚĂ DE MOARTE

O altă sursă privind studierea morții la omul modern din Transilvania, este scrisoarea, în care prezența și frica în fața morții sau anunțarea veștii morții a unei persoane dragi sau cunoscute, sunt prezente sub formă scrisă, cu ajutorul scrisorii de condoleanță, mai exact cu ajutorul corespondenței private, de către un membru din familia îndoliată către o altă persoană, ori de către o persoană din afara familiei către alta.

¹³ Codul Penal din Transilvania 1879, Budapest, p 67-70.

Felul de exprimare a condoleanțelor și a cuvintelor de apreciere, laudă sau de relatare a anumitor întâmplări legate de cel trecut în lumea celor drepte, în scrisori, poate determina studierea atitudinilor, a trăirilor interioare și sentimentelor pe care le-a avut cel care scrie față de cel decedat. Prin consolările transmise familiei îndoliate se dorește a se ști că cel care trimite condoleanțele este alături de familia suferindă în acele momente grele, în care moartea a venit, și dorește a-și exprima regretul.

La nobilimea transilvană, o altă modalitate de a-și exprima sentimentele de tristețe și compasiune față de cel decedat și familia acestuia, este deschiderea și completarea unui caiet de condoleanțe. Legat de acest document și de o eventuală punere sub lupa studiului istoriei, se remarcă la o primă vedere informații legate de personalități care au trecut pe la catafalcul persoanei decedate. Scrisoarea ne poate oferi date despre persoana decedată -cum se numea, ce vârstă avea, din ce cauză a decedat, de cât timp era văduvă, cât a zăcut la pat, în ce zi a murit, la ce oră, care erau ultimele dorințe sau dacă acestea au fost îndeplinite de familie-, date despre familie -dacă avea copii și nepoți, locul unde să fie înmormântată-, dar și despre contextul în care se petrece acest eveniment - cât de iubită și apreciată a fost în familie sau cât timp a trecut de la ultimul eveniment. În scrisoarea de față se pare că trecuseră numai doi ani de la Revoluția din 1848-1849, care a adus multă durere familiei.

“Așa a vrut Dumnezeu ca văduva Torockay născută Desfalvi Simone să se despartă de noi. După ce revoluția ne-o cauzat durere și răni, de care nici casa mea nu a fost ferită, iar înainte de a se vindeca rănile, neuitata mea mamă și buna bătrână, după două săptămâni de zăcut la pat și 32 de ani de văduvie s-a stins ca o lumânare în luna aceasta de toamnă în 14, între orele 9-10, a murit la 74 de ani și jumătate....”¹⁴

Capitolul VII. NECROLOGUL SAU MOARTEA CONFIRMATĂ PUBLIC

Necrologul este un document important pentru istoricii mentalităților, deoarece oferă informația oficială și publică a confirmării decesului unei persoane. Necrologul poate fi numit și o invitație la înmormântare, acest document fiind așezat de obicei la poartă, pe stâlpul porții, alături de steagul negru, pentru a semnifica moartea unei persoane. Necrologul oferă date despre persoana decedată, date cum ar fi: numele, vârsta celui decedat, ora și ziua în care a murit, cauza morții, dacă a suferit de o boală de la care i s-a tras moartea, ziua și ora la care

¹⁴ D.J.A.N. Hunedoara, *Fondul Familial Torockay, Scrisori familiale, 24/1851*, nr inv 142.

va avea loc înmormântarea, etc. Toate aceste date de referință își au rolul de a-l informa pe trecătorul străin de pe stradă și de a-l invita la oficierea slujbei de înmormântare.

Necrologul este un element important pentru istoricul interesat de thanatos, în cercetarea atitudinilor și trăirilor în fața morții, și care ne oferă bogate informații despre decedat și familia acestuia. Toate aceste documente nu au făcut decât o scurtă incursiune în imaginea pe care istoricii mentalităților trebuie să o restabilească pentru a putea oferi o viziune complexă a ceea ce însemna și cum era privită moartea, cu toate aculturațiile ei, din această parte a Europei Centrale, în care se regăsește și spațiul multiethnic al Transilvaniei secolului al XIX-lea.

Capitolul VIII. MORTEA ÎN RETORICA FUNERARĂ

Orice document reflectă un fapt, o situație și, de ce nu, o atitudine. Cuvintele utilizate, interpretate în directă legătură cu perioada redactării, pot comunica, indirect, imaginea-reflex despre sine sau despre celălalt.

Prin intermediul retoricii funerare se poate vedea și observa atitudinea și sentimentul pe care biserica îl prezintă față de cel care este mort. Slujba care se face la moartea unui om, este una care se adresează în primul rând oamenilor prezenți la înmormântarea acestuia, și în al doilea rând mortului. Predicile sunt diferite pentru fiecare persoană, în funcție de statutul social pe care l-a avut cel mort. Dacă acesta a fost un nobil sau un funcționar important, atunci și slujba este făcută cu mai mult fast de către pastor. În schimb, dacă persoana decedată a fost un țăran sau un sărac oarecare, atunci și slujba este mai scurtă și lipsită de fastul ceremonial. Slujbele pentru morți presupun constituirea unei solidarități îndelungate de-o parte și de alta a morții, legături strânse între vii și defuncți. Aceste legături au avut și ele nevoie de mult timp până s-au stabilit.¹⁵

Se poate deduce următoarea concluzie: nici în fața morții omul nu vrea să fie egal cu semenul său. Se mai identifică câteva elemente definitorii în predicile funerare calvine din Transilvania secolului al XIX-lea: relația dintre moarte și păcatul originar de la Adam și Eva; egalitatea în fața morții și dansul macabru pe care orice muribund trebuie să-l trăiască în momentul morții; egalitatea în fața Judecății de Apoi; posibilitatea de a ajuta morții, care devine un îndemn pentru părăsirea păcatelor; ideea că între cele ce pot ajuta sufletul celui

¹⁵ Jacques Le Goff, *Nașterea purgatoriului*, Ed Meridiane, 1995, p 34-35.

mort nu se numără plânsul și protestele împotriva morții, căci ele pot mânia pe Dumnezeu; moartea ca întoarcere la Dumnezeu pentru cei dreți; așa – numitele iertăciuni pe care cel mort, prin intermediul pastorului, le cere de la cei cu care a conviețuit.

Predicile sunt împărțite pe anumite categorii de vârstă și meserii: pentru copii, tineri, maturi și bătrâni și pentru preoți, dascăli, muncitori, țărani.

La toate acestea sunt adăugate pe timpul slujbei, cântece funerare pentru fiecare categorie enunțată mai sus, care sunt cântate în casă sau în curte, pe drumul către cimitir sau la groapa defunctului, în momentul în care acesta este acoperit cu pământ. Anumite cântări sunt intonate numai de pastor, iar altele de către toți oamenii care sunt prezenți la ceremonia de înmormântare.

Funcția religiei este exercitată nu în biserică, ci în calitate de biserică. De aceea ritualurile trebuie să se păstreze: pot fi diminuate, însă niciodată eliminate.

Capitolul IX. RETORICA FUNERARĂ LA PRIVILEGIAȚII SOCIETĂȚII

Momentul morții este unul puternic valorizat, atât în discursul bisericii, cât și la nivelul cel mai profund al mentalității colective populare, care conservă credințe și rituri foarte vechi¹⁶. Retorica funebră a păstrat la nivelul claselor superioare ale societății o anumită specificitate în timp, aceasta făcându-se într-un mod diferit față de clasele de jos, reprezentate prin țărani și săracii care erau la marginea opusă a societății, unde trăirea față de moarte avea o altă viziune. Însă, legat de pătura superioară a societății, este reprezentativ pentru gândirea din timpul respectiv ceea ce spune contele Gyulay Kunn în lucrarea "*Gyermekveim*": "*În această lume creată de Dumnezeu nimic nu este perisabil, fiecare viață se continuă într-o altă viață, nimic nu este distrus total, creațiile lui Dumnezeu, materia, este de asemenea eternă, și dacă afecțiunea este eternă, aceasta este deja o calitate inerentă a sufletului, nemurirea sufletului este absolută așa cum este strălucirea soarelui*". Pentru această epocă, preocupările legate de ideea de divinitate și viață de după moarte, par a fi în centrul preocupărilor pe care secolul al XIX-lea le-a adus în vizorul dezbaterii acerbe dintre ceea ce numim lupta dintre sacru și

¹⁶ Toader Nicoară, *Transilvania la începutul timpurilor moderne (1680-1800)*, Ed. Dacia, Cluj Napoca, 2001, p 195

profan. În această situație sunt incluse și textele următoare, din care vom încerca să descoperim dacă există o atitudine diferită de a vedea moartea. Sunt propuse anumite cântece spre a analiza viziunea morții la înmormântarea regelui, episcopului, preotului și al dascălului.

La reformații din Transilvania, atât în secolul al XIX-lea, cât și astăzi, există obiceiul ca, pe lângă slujba de înmormântare, să se cânte anumite cântece de către preot și de către oamenii care vin să-și ia rămas bun de la cel decedat. Aceste cântece sunt intonate în casă sau la morgă, pe drumul spre cimitir și la groapa goală, până la acoperirea cu pământ a mortului. În funcție de statutul social deținut în societate (nobil, rege, episcop), de meseria pe care a practicat-o (profesor, funcționar), sau în funcție de vârstă, există pentru fiecare dintre aceștia cântece specifice, dar și cântece comune pentru toată lumea, în care se găsesc inclusive scene de dans macabre.

Capitolul X. MURIBUNZII ȘI RAPORTURILE CU MOARTEA

Comportarea muribundului, indiferent că este în spațiul transilvan din secolul al XIX-lea sau în cel francez, în perioada ce îi precede moartea, este ca și atitudinea lui în fața lumii, condiționată de structura sa organică, de echilibrul său nervos; agonia și perioada preagonică sunt reacții de totalitate a organismului în fața propriului sfârșit, după cum comportarea biologică e rezultanta dintre ambianță și structura corporală. Reacția în fața morții, ca și cunoașterea vieții, sunt în funcție de ritmul organismului și în aceeași măsură și de pietatea religioasă a acestuia.

Un emotiv reacționează în fața morții prin spaimă și teroare. Perioada de luciditate dinaintea agoniei organice va fi, dacă alte condiții de ordin patologic nu intervin, o tensiune dureroasă, o răzvrătire împotriva morții. Un organism robust va reacționa prin acceptare calmă, împăcată, un bătrân sau un bolnav extenuat printr-o maladie epuizantă, va aștepta moartea cu indiferența învinsă a unei mari oboseli. Structurile organice prezentând o mare varietate, rezultatul reacțiilor lor de totalitate vor fi esențialmente diferite.

Diversitatea comportării muribunzilor în perioada lor lucidă, în ultima analiză reductibilă la cadența cenestezică și la gradul de impresionabilitate a centrilor nervoși, poate identifica cauze imediat perceptibile, care acționează însă indirect, prin ecoul organic pe care îl determină: în primul rând temperamentul, gradul emotivității, vârsta, natura maladiei sau

accidentului, caracterul brusc și nepregătit, de origine externă, sau lent și progresiv, de ordin intern, al cauzei morții.

Comportarea subiectului este, de asemenea, diferită, după momentul în care îl considerăm: la începutul bolii, în decursul ei, înaintea sau în timpul agoniei. Rezistența organică, gradul de stupoare sau de luciditate a conștiinței, de odihnă sau de oboseală a centrilor nervoși, intervin hotărâtor.

Nu putem stabili o statistică cu procente și precizări pe categorii, în privința comportării muribunzilor. Aceste date nu pot avea decât o valoare restrânsă și extrem de variabilă după mediile sociale și după varietatea condițiilor enumerate care intră în cumpănă.¹⁷ Este evident faptul că atât în mediul urban de secol XIX, cât și în cel de astăzi, la procentul reprezentat de persoane emotive, vom întâlni mai mulți muribunzi cuprinși de spaimă, decât într-un mediu sătesc. Convingerile etico-religioase contribuie iarăși la modificarea sensibilității muribunzilor. Datele statistice ar trebui deci interpretate după condițiile speciale ale mediului și ale persoanelor examinate.

Muribundul, indiferent că este cel din perioada modernă sau din zilele noastre, se prăbușește în fața morții prin degradare și uzură fizică. E o pierdere, o destrămare, o pasivitate. Aceste trăiri nu mai solicită încordare și atenție. Viața se reduce la o vegetare mocnită, cu tresăriri, fără amploare. Lăsat în voia propriilor inerții, individul se pierde în amorțeala și abisul morții eterne.

Capitolul XI. CIMITIRE, PIETRE TOMBALE, EPITAFURI, MOARTE ȘI RITUALURI

Cimitirul este, la sfârșitul vieții, casa ultimă și definitivă a omului, este locul unde omul se reîntoarce la țărâna mamă, așa cum este specificat în dogma religiei creștine. Cimitirul este și locul de întâlnire a celor vii cu cei trecuți în neființă, este locul unde vii își deplâng ființele dragi trecute în lumea morții sau mai exact zona unde moartea este închipuită,

¹⁷ Ioan Biberi, *Thanatos*, Editura Curtea Veche, București, p146

simțită prin sentimentul straniu cu care este cuprins omul, dar și locul cel mai apropiat de pe pământ între ființa vie și moarte. De fapt cimitirul este locul vizibil al morții pe pământ. Cimitirul e un spațiu al securității și al tenebrelor, iar pătrunderea în decodarea semnificațiilor și simbolisticii trădează întregul registru al superstițiilor și tradițiilor.

De la moartea eu-lui, la moartea tu-ului, transferul se realizează pentru Ph. Aries în secolul al XVIII-lea, pentru a-și duce mai departe rezultatele în sistemul pe care-l numim moarte romantică, care era una din piesele esențiale în noul cult al cimitirelor și al mormintelor, instaurată în secolul al XIX-lea. Această moarte dramatizată devine îngrijorătoare și resimțită, dar și scandaloasă, nu mai este moarte egoistă definită ca „propria mea moarte”. Ea a devenit „moartea celuilalt”, moartea ființei iubite. Prin acest transfer, Ph. Aries explică de ce testatorul uită propriul sfârșit într-un cadru unde valorile sunt reglate de cele de afectivitate.

De altfel, simbolistica joacă un rol definitoriu în prezentarea și surprinderea ipostazei morții în cadrul unui cimitir, altfel spus prin simbolistică toate elementele care compun o anumită structură reprezentativă nu sunt numai simboluri, cu atât mai puțin semne, alegorii sau concepte. Ele trebuie să facă aluzie la un anumit lucru care să producă anumite schimbări și să transmită un anumit mesaj tipic, care este perceput de ființa umană într-un anumit mod. Acestea constituie, am putea spune, o știință, întrucât instalează definitul în locul indefinitului și, prin aceasta, îl ecranează pe cel din urmă. Ceea ce este ocultat în acest fel rămâne orizont golit de sens, care nu are nici o realitate, nici măcar realitatea supusă negației; dar totuși este trăită de toată lumea ca un lucru care face ca formă definită inevitabil, contingenta. Această existență trăită a ceea ce este numit sensul, este cunoscută ca fenomenul denumit religio, ca în acele tablouri schimbătoare, unde este posibil să transformăm configurația tabloului, schimbând voluntar intenția vizuală pe care vrem s-o inducem, punând-o în mișcare la observarea aceluia tablou.¹⁸

Simbolistica funerară, în ansamblul său de dezvoltare socială, prezintă o concurență ridicată între constituirea sistemelor sociale parțiale și codurile simbolice respective. Politica lucrează cu medium-ul simbolic numit putere, știința cu medium-ul simbolic numit adevăr, economia cu banul, familia cu iubirea, iar exemplele ar putea continua. Autonomizate și interpretate, aceste media-codes au fost numite ca funcții determinante pentru diferențierea sistemelor parțiale, încredințându-se controlului profesional. Și funcția sistemului parțial al

¹⁸ Gianpaolo Romanato, *Religie și putere*, p 141, Ed. Polirom, 2005.

societății, destinată religiei, poate fi îndeplinită, în societățile cu grad înalt de complexitate, cu ajutorul unui medium simbolic pentru comunicarea spirituală, administrat în special sub aspectul concurenței, de profesioniști. Una din prestațiile fundamentale ale profesioniștilor este grija ca posibilitatea de utilizare socială a codificărilor simbolice inerente, de pildă, comunicării religioase, să fie controlată, reducându-se din când în când problema contingenței lor, a posibilității lor de a fi interpretate și în alt mod în interiorul sistemului docil, destinat religiei, așezând această interpretare spre o transferabilitate corectă a sensului religios către alte simboluri sociale.

Confuzia dintre sacru și profan s-a manifestat și în spațiul cu încărcătură solemnă a cimitirului. Multă vreme, fără porți și ziduri, cimitirele, situate în inima parohiei, urbane sau rurale, erau locuri de negustorie, cu o importanță economică de neignorat (pomii fructiferi din cimitir erau valorificați), dar și spații de organizare a unor festivități, promenade, jocuri, dansuri sau a execuțiilor capitale.¹⁹ Astfel au fost analizate epitafuri, stilistica arhitecturală de pe pietrele tombale din cimitirele Transilvaniei. Inclusiv implicarea statului în gestionarea și organizarea cimitirelor și a înmormântării. Dar și organizarea ritualului de înmormântare la calvinii maghiari din Ardeal .

În acest capitol a mai fost tratată și mutarea confesională în funcție de anumiți factori implicați cum sunt lipsa pastorului sau lacunele legislative din cadrul Imperiului Habsburgic.

Capitolul XII. STATUL, CORPUL UMAN ȘI MOARTEA

Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea este supusă unui ritm accelerat de modernizare în toate sectoarele societății. Naționalitățile locuitoare ale Ardealului simt din plin modificarea și progresul pe care îl înregistrează întreg Imperiul Austro–Ungar. Chiar dacă are loc un bum economic, iar știința încearcă să găsească răspuns la toate întrebările pe care și le-a pus până atunci omul, discursul asupra tematicii morții suferă și el unele schimbări.

¹⁹ Simona Nicoară, *O istorie a secularizării. De la Cetatea lui Dumnezeu la cetatea oamenilor (sec XIV-XVIII)* p 115, Ed. Accent, Cluj-Napoca 2005.

Pe de altă parte, este evident că percepția sau tratarea cadavrului prezintă în situația unui discurs religios un alt grup de semnificații aparte, dictate de modul diferent de interpretare a sensului vieții și al lumii, având ca și final salvarea omului. Va fi vorba astfel despre ceea ce legile statului prevăd asupra tematicii cadavrului și determină în continuitate ca și interpretate și practică legat de acesta. Este posibil în asemenea mod să efectuăm o trecere în revistă a evoluției legislative din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ceea ce va duce cu siguranță dincolo de sublinierea sporului de legi aprobat de stat, la înțelegerea a ceea ce se consideră important de evitat sau de urmat în acea perioadă, legat de problematica cadavrului.

Punctul de pornire va fi acela de a considera decesul ca și punct zero al cadavrului. Legal, nu există o diferență a morții. Așadar, putem afirma, că cele mai importante lucruri, care se vor axa pe tematica cadavrului din epoca modernă, în ceea ce privește cadrul legislativ, se găsesc în Codul Penal sau Codul de Procedură Penală al vremii.²⁰

În cazul Transilvaniei, Codul de Procedură Penală cuprinde toate aceste lucruri, într-o dinamică ce vizează un întreg ansamblu, pus în funcțiune pentru a determina și afla misterele ce înconjoară un cadavru situat într-o poziție suspectă. În consecință, se va ajunge la ocultarea cadavrului, adică consultarea corpului mort de către un specialist, presupunând în principal ca și tehnică de investigație autopsia: *“Dacă se bănuiește că moartea cuiva a provenit dintr-o crimă sau delict, se va face ocultarea de cadavru și autopsie”*.²¹

Se vor prevedea situații ipotetice la prima vedere, dar a căror realitate este evidentă, întrucât dau naștere unei împrejurări ce impune normalizarea sau legiferarea, pe o linie ce vizează procedura în sine de acțiune, în cazurile de stringentă nevoie de clarificare a unor ”morți suspecte”: *”Cadavrul, eventual înmormântat, trebuie dezgropat și supus unei autopsii, dacă, după părerea experților, în împrejurările date se mai poate obține un rezultat de la ocultarea și autopsie”*.²² Tocmai legat de autopsia celui decedat și de a conferi autenticitate și legalitate în decizia de declarare și constatare a morții, statul austro-ungar a diversificat și impus la începutul secolului XX, redactarea unor documente, legate de cei decedați, de constatare a morții și a cauzei acesteia. În cazul unei epidemii sau boli infecțioase, casa celui decedat trebuie dezinfectată și aerisită, așa cum reiese și din acest document:

²⁰ Marius Rotaru, *Cadavre, cimitire, crematorii sau despre corp ca și rest în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Caiete de Antropologie Istorică*, anul II, nr2/4, 2003, p60

²¹ Codul Penal Maghiar din 1879, Budapesta

²² *Ibidem*.

Model pentru un act de deces:

Act de deces²³

(Medicul legist - Raport)

Bolnavul a decedat din următoarele cauze: de tuberculoză pulmonară, laringită, tuberculoză osoasă.

N.....P..... născut în localitatea.....pe strada.....în casa nr.....alcătuit din..... camere, a decedat astăzi de boala sus menționată.

Această circumstanță este anunțată pentru dezinfectarea clădirii.

Locul, data, anul

.....

Medicul legist

.....

Prefectura

.....

și:

Poliția

.....

Primarul din

²³ D.J.A.N.Mureș, *Act de deces din 1912*

Se vor impune și mai multe detalii privind ”tehnica“ specifică în situații de acest gen, unde este necesar a se evita posibilele cazuri ce ar deforma mersul investigației: constatarea identității cadavrului, fotografierea lui sau obligativitatea prezenței a doi medici ca experți ai autopsiei.

Una dintre cele mai spinoase probleme va fi cea legată de înmormântarea în cimitirele confesionale, unde o anumită confesiune este minoritară, problema punându-se în felul de a evita orice conflict între confesiuni și etnii. După cum se știe, Transilvania este o regiune multiculturală, cu diferite religii.

*“La comunitățile cu locuitori de felurite religii creștine și acum voru să-și înființeze un cimetriu nou, trebuie midlocitu înta colo ca să se înființeze în locu de îngropătoare obștescu pentru tote confesiunile. Hotărându-se pentru astfel de confesiuni religioase a împărți cimetriu cu linea, se au a lăsa ca să se înmormânteze morții fără oșervire de religiune în șirulu regulatu.”*²⁴ Prin urmare, datorită și acestei reglementări, tendința în Transilvania vremii este una conformă cu sensul general, și anume expulzarea cimitirelor înspre periferia localităților, alături de tendința, încă slabă în epocă, de a transforma cimitirul într-un spațiu public. Este vorba fără îndoială despre o acțiune concertată la nivelul statului, având la bază rațiuni de ordin demografic și medical, ce capătă profilul normalului de a așeza un asemenea registru într-o cheie nouă.

Astfel, numeroase reglementări legate de modernizarea cimitirelor, vor avea loc, pe toată durata secolului al XIX-lea, cu aplicare în spațiul transilvan, cum ar fi transformarea, înfrumusețarea, îngrijirea și consolidarea cimitirelor, indiferent de confesiune, sub formă de parcuri. În acest sens se încadrează și regulamentul din 1895. Legat de documentul ce urmează, autoritățile locale cum sunt cele din Iernut, Comitatul Mureș, invocă lipsa condițiilor meteorologice favorabile pentru a pune în aplicare reglementările din documentul emis la începutul anului 1895.

Implicarea statului Austro-Ungar nu înseamnă distorsionarea sau încheierea relației dintre cimitir, ca spațiu al celor morți, și biserică, mai exact aceasta reprezintă recunoașterea faptului că situația este pusă sub tutela reglementărilor puterii statului, ce vine cu un eșafodaj distinct în a ordona problema. Oricum și această lege reprezintă un pas înainte înspre ceea ce

²⁴ Marius Rotar, *op cit*, p 65.

am putea numi procesul complex de expulzare sau îndepărtare a cimitirului înspre periferia localităților, fapt ce va determina în viitor mutații esențiale.

Ceea ce se poate spune și despre existența inspectorii de morți, raportat la problematica cadavrului, este faptul că munca acestora caută să înconjoare, situații neplăcute ce ar deriva din nerealitatea unui proces, cum este moartea. Mai mult, faptul că poziția lor este una esențială în Transilvania epocii, deși “instituția” lor apăruse în Europa din secolul al XVI-lea, spune, în mod similar, multe despre profilul unei societăți ardeleni, aflate încă într-un decalaj cu ceea ce se petrece în alte zone.²⁵

La fel ca și în situația discursului legislativ asupra cadavrului, și cel medical trebuie situat pentru a-i cuprinde întreaga materialitate, într-o analiză pe o mai lungă durată, ceea ce ar scoate mult mai ușor în evidență specificitatea într-un timp istoric, cum este Transilvania secolului al XIX-lea.

CONCLUZII

Orice cercetare într-o anumită tematică, indiferent de amploarea sa, nu poate fi considerată că a epuizat toate soluțiile și că este totală în domeniul studiat. Ar fi prea pretențioasă tentativa de a fixa câteva concluzii clare, mai ales că este vorba despre ceea ce reprezintă moartea, ca dimensiune și fenomen istoric, atât în ceea ce privește propriile noastre preocupări de studiere, cât și ca deziderat pentru istoriografia românească. Ceea ce se observă însă, este dificultatea unei asemenea cercetări, impusă de segmentul strict reprezentat de maghiarii calvini din Transilvania, dar și de cantitatea deosebită a surselor inedite și editate, la care se adaugă bibliografia generoasă dedicată subiectului, chiar dacă acesta nu este în mare parte cu caracter istoriografic. Studiarea și cercetarea pe un segment de nișă cum este cel al reformațiilor ardeleni, legată de problematica morții, pe analiza discursurilor existente (laic-testamente, legislație și ecleziastic) în epocă, constituie o metodă eficace de încercare în a deschide subiectul.

Recursul la percepția morții astăzi devine esențial deoarece cercetarea istorică privilegiază, după cum bine se știe, schimbarea, ca și modalitate eficace de înțelegere prin explicarea evoluției cu ajutorul portretizării aspectelor morții într-un interval de un secol, chiar dacă în

²⁵ Ibidem, p 77

Transilvania de dinaintea de 1848, percepția și atitudinea în fața morții a fost dislocată din făgașul ei tradițional, prin modernizarea statului și a instituțiilor sale. Dacă această schimbare s-a produs, care sunt pârghiile realizării ei la nivelul mentalului colectiv ardelean? Tocmai în această dislocare stau curiozitățile, subtilitățile și ascunzișurile unei investigații, pentru a vedea sau nu cât de mare este percepția și evoluția raportării umane asupra morții. Modernizarea are și ea rolul ei în modificarea percepțiilor asupra morții, fiind suficient a aminti modificări legate de studierea unei crime, a sinuciderii sau a pedepsei cu moartea, inclusiv a discursului medical impus de stat odată cu legile de după 1876. Astfel se remarcă o creștere a discursului laic impus de stat, cu ajutorul expresiei de interes public, chiar și acolo unde până nu demult acel spațiu era exclusiv în gestiunea mediului ecleziastic-este vorba de problematica cimitirelor, prin reglementări legislative, care au ca finalitate transformarea acestora în spații de meditare sub formă de parcuri. Prin dezvoltarea conceptului de interes public se poate înțelege de ce discursul religios al vremii nu opune rezistență. Uneori discursul ecleziastic îl întărește și substituie pe cel laic al statului.

Din punct de vedere al omileticii funebre se remarcă o mai mare preocupare privind mângâierea sufletului celor vii. Inclusiv slabele referințe la problematica Iadului pot constitui un element ce demonstrează o astfel de stare de lucruri. Totodată, în Transilvania veacului al XIX-lea, modelul morții la calvinii maghiari este cel masculin de origine germană, chiar dacă apar și elemente feminine de factură romantică. Astfel, legat de acest curent cultural, se dezvoltă cu ajutorul literaturii, moartea eroizată, prin conexiunea dintre dragoste și moarte. Legat de discursul și ceremonialul de înmormântare, din perspectivă religioasă modificări majore nu se observă, ceremonialul fiind aproape identic cu cel impus din vremea principilor ardeleni, din secolul al XVII-lea, devenind un fel de cutumă cu adânci tradiții care își au semnificația lor deosebită, întrucât arată un specific autohton ardelenesc. Rămâne însă de studiat trăirea acestui tip de discurs de către cei prezenți la ceremonialul de înmormântare.

Moartea este o problemă care apare faptic, ea nu vorbește, dar este înțeleasă prin diferite modalități, atât în trecut, cât și în prezent. În orice caz, moartea este o certitudine a tuturor timpurilor istorice. Este de domeniul evidenței faptul că moartea, într-o societate, oglindește condițiile materiale și sociale ale acelei societăți. Dacă ar fi să analizăm situația, moartea apare ca și eveniment în concordanță cu mediul, spațiul, timpul și locul de desfășurare a spectacolului macabru. Ori, pentru un istoric, cel puțin beneficiul este evident. El, istoricul, ca

și cercetător, trebuie să profite prin examinarea ideilor, a mecanismelor și instituțiilor atașate morții, din perioada respectivă.

Legat de rolul asumat de biserică și de schimbările profunde din epoca modernă, care au provocat criza acestui cadru de organizare social și cultural, schimbările născute din inteligența și din activitatea creatoare a omului, se repercutează, la rândul lor, asupra judecăților umane individuale și colective, asupra modului de gândire și acțiune, cu inevitabile reflexe în viața religioasă. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pentru câțiva contemporani, religia devine un sistem distinct de politică, de economie, de drept, de știință, de educație. Tot cadrul sistemului social general își schimbă forma diferențierii sale primare, stratificarea devine progresiv diferențiere, conform priorității funcționale. Această transformare dinspre sacru spre profan este unul din factorii care contribuie la criza conștiinței moderne, prin transformarea punctelor de referință de la care societatea este concepută ca un întreg. Acum sunt tot atâtea puncte de vedere globale asupra societății, câte sunt sistemele care o compun. Coordonarea lor este o sarcină pe care și-o asumă, din când în când, punctul de vedere supraordonat celorlalte, într-o anumită perioadă istorică, întâi politicul, apoi economicul și știința.

Cu timpul religia devine cadrul unei științe umane specifice, cu tehnici de interpretare și comparate independent de dogmaticile teologice. Foarte repede, această știință a religiilor a trebuit să renunțe la postulatul absolutului religiei, văzut în una din manifestările ei istorice. Dar scopul principal al acestei științe a fost mereu, și este reliefat în mod particular în vremurile noastre, de a promova coexistența sistemelor sacre și, în același timp, cunoașterea caracterului specific fiecăruia dintre ele. În atingerea acestui scop nu sunt suficiente concluzii la care se poate ajunge sociologic, reflectând asupra relațiilor religiei cu diferite tipuri și momente ale colectivității și asupra proceselor de raționalizare internă din dogmaticile induse de acest raport.

Prin urmare, sunt necesare contribuții ale unor discipline științifice diferite, cum este istoria mentalităților, cu scopul de a atinge un grad de abstracțiune adecvat atunci când reflectăm asupra apartenenței religiei la societate și asupra non-identității dintre religie și celelalte sfere ale vieții sociale organizate.

Este de așteptat, așadar, ca alte studii să exploateze în viitor același teritoriu, adăugând idei noi și mai sigure la această lucrare a “Atitudinii în fața morții la calvinii maghiari din

Transilvania secolului al XIX-lea.” Până atunci, această constatare ar fi cea mai îndrăzneată în momentul de față: spaima față de moarte, la calvinii maghiari din Transilvania, este privită la fel ca la toți creștinii, moartea este plata păcatului original și de aceea omul trebuie să plătească cu sufletul pentru a ajunge în Rai sau în Iad. O altă chestiune, legată de atitudinile și comportamentele determinate în Transilvania de epidemia de holeră din anii 1872-1873, precizează faptul că epidemia a dus la destructurarea ambianței cotidiene, prin interzicerea comerțului, a deplasărilor ocazionate de seceriș, determinând o stagnare a activităților. În plus, epidemia de holeră a determinat lumea spre o nouă îndreptare, pentru o anumită perioadă de timp, spre biserică, de teama molimei care a provocat o moarte rapidă.²⁶

Moartea este un dat firesc al vieții, de care omul nu poate să scape, indiferent unde ar merge sau s-ar ascunde pe această lume. De fapt, nu moartea este cea care îi sperie cel mai mult pe calvinii din Ardeal, ceea ce moartea aduce cu ea este mult mai înspăimântător pentru om, faptul că lumea de dincolo nu este cunoscută, omul nu știe ce îl așteaptă acolo. Spaima față de ceea ce este nou este un sentiment normal al ființei umane.

Cea de-a doua șansă a sufletului păcătos, de a-și îndrepta și încheia socotelile cu lumea pământească, la calvinii din Transilvania nu există, purgatoriul care a făcut o carieră frumoasă la romano-catolici nu a fost adoptat și de reformați.

Conform predicilor funerare, omul trebuie să se pregătească toată viața pentru întâlnirea cu Dumnezeu, la Judecata de Apoi, unde Acesta va decide cine va avea dreptul să facă parte din împărăția Lui și să beneficieze de darurile, bucuriile și viața fără de sfârșit, care i-a fost promisă omului încă de pe pământ.

Un alt obicei, care în lumea românească ortodoxă este foarte important, sunt pomenile care se fac cu mult fast după înmormântarea mortului. Acest obicei, la reformații din Ardeal, și de fapt în toată Europa de religie protestantă și catolică, este interzis, fiind considerat un eveniment necreștin. La calvini, obiceiul aprinderii unei lumânări la capul muribundului, nu este valabil, deoarece sufletul celui mort găsește calea și fără lumină, pentru a ajunge în Paradis.

Protestantismul a simplificat ritualul, a fost eliminat cultul Fecioarei Maria și al sfinților, s-a înlăturat venerarea icoanelor, s-a renunțat în general la post, iar tainele au fost

²⁶ Ofelia Hossu, *Holera din 1872-1873 în Transilvania. Atitudini și comportamente în timpul epidemiei* în *Identitate și alteritate*, II, Cluj-Napoca Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 287

reduse numai la două: botezul și împărțășania. Organizatoric, protestantismul a înlăturat primatul papal, ierarhia tradițională, celibatul preoților și monahismul și a acordat laicilor un rol important. Biserica reformată este organizată în Transilvania sub două instituții episcopale: Episcopia Ardealului, cu sediul la Cluj, și Episcopia de Piatra Craiului, cu sediul la Oradea, care deservește zona Parțium.

Toți murim, dar părerile noastre în legătură cu ce reprezintă moartea diferă. Moartea este de fapt o trecere, o transformare care face parte, implacabil, din destinul nostru. Ideea de moarte este singura pe care oamenii nu o privesc direct în față și totuși, a preocupat mintea omenească, de când omul a apărut pe pământ. A învăța să privim moartea, dincolo de ceea ce fac din ea, în general, medicii și preoții, înseamnă a înțelege în profunzime Legile Divine, care acționează în acest Univers, indiferent dacă suntem de acord cu ele sau nu. Nimeni nu scapă morții. Toți suntem supuși durerii de a vedea pe cineva iubit din jurul nostru plecând în lumea invizibilă ochilor noștri. Acest eveniment a produs omului numai griji, frică și superstiții, astfel încât toată existența sa a stat sub teroarea zilei fatale, că mâine sau într-o zi va muri și va dispărea pentru totdeauna. Omenirea nu este lămurită cu ceea ce se petrece dincolo de mormânt. Este bine ca omul să aibă cunoștințe despre actul morții, căci altfel agonia va fi prelungită. Noile frontiere ale morții au fost depășite. Înțelegerea noastră s-a lărgit în cele din urmă. Moartea nu mai este marea și teribila necunoscută. Așadar, analiza și cercetarea de față deschide un drum pe un segment restrâns al dinamicii morții, pe palierul religios de factură calvină, la maghiarii ardeleni, și care, din motive obiective, nu a reușit să acopere anumite direcții impuse de sursele inedite. Însă trebuie avute în vedere și alte documente care pot ajuta la înțelegerea și diferențierea multiconfesională și multiculturală, impusă de diversitatea etnică a acestei regiuni în cadrul Imperiului.

De fapt, orice societate se judecă sau se apreciază, într-o oarecare măsură, în funcție de sistemul ei de a ști cum să se raporteze la moarte. În final, moartea nu poate fi decât o realitate indiferentă, doar felul nostru de a o privi și înțelege este în măsură să ne ofere o explicație pozitivă sau una negativă.

Cuprins

Argument	6
Capitolul I. Contextul Istoriografic al Morții în Spațiul Românesc	12
Capitolul II. Reforma Religioasă în Transilvania	47
Capitolul III. Bazele Religiei Calvinice	53
III.1) Cele cinci principii ale calvinismului.....	55
III.2) Disciplina Bisericii Calvinice.....	58
III.3) Practica împărtășaniei.....	58
III.4) Principalele sărbători și obiceiuri ale reformaților.....	58
Capitolul IV. Întrebări Asupra Realității Vieții de după Moarte	61
IV.1) Cum este definită moartea de știință.....	62
IV.2) Un nou fel de a privi moartea.....	63
IV.3) O nouă apropiere de mecanismul morții.....	64
IV.4) Învățătura spirituală – filosofică, cheie a cunoașterii.....	65
Capitolul V. Moartea și Discursul Testamentar Calvin al Morții la Maghiarii Transilvăneni în secolul al XIX-lea	67
V.1) Moartea, ritualuri și discursuri.....	68
V.2) Testamentul și discursul testatorului.....	72
V.3) Autenticitatea testamentului.....	85
Capitolul VI. Scrisoarea ca mijloc de exprimare a sentimentelor față de moarte	90
VI.1) Scrisoarea de condoleanță.....	90

VI.2) Scrisoarea informativă și ciorna cu epitaf.....	94
Capitolul VII. Necrologul sau Moartea confirmată public.....	97
Capitolul VIII. Moartea în retorica funerară.....	100
VIII.1) Predici de înmormântare.....	100
VIII.2) Retorica funerară la bătrâni.....	102
VIII.3) Starea fizică slabă prevestește moartea.....	104
VIII.4) Lupta pentru lumea de dincolo.....	106
VIII.5) Moartea ca o recompensă și o speranță.....	107
VIII.6) Retorica funerară la copiii mici.....	108
VIII.7) Suferința și sentimentul acesteia.....	108
VIII.8) Cele două case ale omului.....	109
VIII.9) Ce este moartea.....	109
VIII.10) Somnul lung al morții.....	111
VIII.11) Frica de moarte.....	113
VIII.12) Imaginea lumii de dincolo.....	117
VIII.13) Infernul la protestanți.....	121
VIII.14) Moartea în Catechismul Heidelbergian.....	123
Capitolul IX. Retorica funerară la privilegiații societății.....	126
IX.1) La înmormântarea regelui.....	127
IX.2) La înmormântarea episcopului.....	128
IX.3) La înmormântarea preotului.....	130
IX.4) La înmormântarea dascălului.....	131

IX.5) Cântecelul funebre ale calvinilor din Transilvania.....	132
IX.6) Singurătatea, un sentiment straniu.....	134
IX.7) Moartea, nivelatorul societății.....	135
IX.8) Recuzita morții.....	136
IX.9) Scene de dans macabru.....	137
IX.10) Fascinația în fața morții.....	138
Capitolul X. Muribunzii și raporturile cu moartea.....	141
Capitolul XI. Cimitire, pietre tombale, epitafuri, moarte și ritualuri.....	149
XI.1) Monumente funerare calvine, simboluri și motive profane în Transilvania.....	159
XI.2) Sarcofagul din cimitir.....	160
XI.3) Mormântul acoperiș.....	161
XI.4) Narcisa.....	163
XI.5) Zămoșița (hibiscus).....	164
XI.6) Laurul.....	164
XI.7) Floarea suferinței-Ceasornicul.....	165
XI.8) Macul.....	165
XI.9) Trandafirul.....	166
XI.11) Mărul.....	167
XI.12) Iedera.....	167
XI.13) Grâul.....	168
XI.14) Stejarul.....	168
XI.15) Arborele Vieții.....	168

XI.16) Salcia plângătoare.....	169
XI.17) Biserica și organizarea ritualului de înmormântare.....	173
XI.18) Ritualul de înmormântare.....	174
XI.19) La cimitir.....	176
XI.20) Pomenirea.....	177
XI.21) În mormântarea, cea de a treia taină a bisericii.....	177
XI.22) Mutarea confesională.....	180
XI.23) Motivația părăsirii confesiunii.....	182
XI.24) Ziua morților: 1 Noiembrie.....	183
Capitolul XII. Statul, corpul uman și moartea în Transilvania.....	187
XII.1) Imaginea morbidă a epidemiei la nivelul mentalităților colective.....	200
Concluzii.....	207
Bibliografie.....	212
Anexe.....	217